

УДК 811.161.2'373.46+42

АНТОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

Краснопольська Н. Л.

У статті розглянуто актуальні проблеми антонімії в терміносистемі менеджменту, наведено класифікації антонімів за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними зв'язками). Доведено, що антонімія у термінології менеджменту сприяє її системності.

Ключові слова: термін, українська термінологія менеджменту, антонімія.

В статье рассмотрены актуальные проблемы антонимии в терминосистеме менеджмента, приведены классификации антонимов по разным критериям (структуре, понятийно-семантическим отношениям). Доказано, что антонимия в терминологии менеджмента способствует ее системности.

Ключевые слова: украинский язык, терминология менеджмента, антонимия.

The actual problems of antonyms a phenomenon in the terminology system of the management sphere are considered in the article, the classifications of antonyms according to the various criteria (structure, notional and semantic relations, parts of speech) are described; it is proved that the antonyms in the terminology system of the tourism sphere favors its systemic.

Key words: term, Ukrainian terminology of management, antonymy.

Для сучасного термінознавства одним із найважливіших питань є теоретичне осмислення системних відношень між термінами. З'ясування особливостей системної організації сучасної української термінології, семантичних відношень між її одиницями має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку терміносистем, для подальшого впорядкування і стандартизації цього шару української спеціальної лексики. При цьому особливого значення набуває аналіз явища антонімії, оскільки антоніми визнаються "однією з найважливіших категорій системної організації термінології" [12, с. 293].

Явище антонімії в термінології розглядали Д. М. Шмельов, В. П. Даниленко, Л. О. Новиков, Л. О. Симоненко, А. В. Крижанівська, Т. І. Панько, Т. В. Михайлова, Б. П. Михайлишин, Т. В. Лепеха та багато інших дослідників.

Виражаючи реальні властивості позначуваних ними предметів і явищ, антоніми відображають крайні протилежності у межах одних і тих самих сутностей [13, с. 149]. Осмислення такої протилежності допомагає точніше визначити значення слів, їхні взаємозв'язки та місце в лексичній системі мови.

Якщо антонімія в загальноживаній мові вважається вченими однією з найхарактерніших рис, то погляди дослідників на існування явища антонімії у термінології викликають неоднозначні думки. Л. О. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами [10, с. 58]. Але більшість українських дослідників підкреслюють позитивне значення термінів-антонімів, бо "антонімія ніскільки не ускладнює терміносистему, навпаки, може допомогти з'ясувати і розмежувати значення синонімічних, полісемічних чи паронімічних слів. <...> Виявлення антонімічних відношень у термінолексичі допомагає систематизувати поняття, точніше визначити їх місце в терміносистемі, адже часто навіть пояснення через протилежне є ефективним способом доведення істини" [14, с. 192]. На користь антонімії в термінології висловлюється В. П. Даниленко: "... саме тут, у термінології, антонімія стала засобом вираження необхідних і неминучих явищ науки" [2, с. 7], оскільки між науковими явищами постійно виникають відношення протиставлення. "Явище антонімії, – наголошує дослідниця, – що виявляється в існуванні слів із протилежним значенням, у мові науки суттєво не відрізняється від відповідного явища в загальнолітературній мові" [4, с. 79], виступає одним із регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом і реалізується у двох типах: лексичному і словотворчому [3, с. 70]. Члени антонімічної пари утворюють елементарне мікрополе, виконуючи двоєдину функцію в плані змісту і плані вираження. Осмислення семантичної протилежності

допомагає точніше визначити значення слів, їхні взаємозв'язки та місце в лексичній системі мови. Члени антонімічної пари, з одного боку, називають предмети і явища спільного роду і належать до однієї і тієї самої категорії об'єктивної дійсності, а з іншого – виступають знаками “роздвоєної на протилежності єдності, одночасно визначаючи межі вияву тієї чи іншої якості, дії, відношення тощо та вказуючи на безперервний зв'язок протилежностей у кожному конкретному вияві сутності” [16, с. 57], тобто вони виступають видовими розрізнявачами спільної родової сутності. Наприклад, *вузька норма керованості* – ‘мінімальна кількість підлеглих в одного керівника’; *широка норма керованості* – ‘максимально можлива кількість підлеглих в одного керівника’. Протилежність в аналізованому випадку актуалізована семантичними ‘мінімальна’ – ‘максимальна’, усі інші семи спільні.

Аналізуючи явище антонімії, дослідники застосовують модель ступеня вираженості контрасту в антонімічних парах (Л. О. Новиков). Відповідно до такого підходу терміни-антоніми менеджменту розмежовуємо за характером протиставленості членів опозиції їхньої градуальності / неградуальності на: комплементарні (векторні, координатні); контрарні та конверсивні.

Для термінології менеджменту найхарактерніші комплементарні терміни-антоніми, у яких сема протилежності виражає межу певної якості для родового поняття в його видових варіантах: *бюджет доходів* – *бюджет витрат*; *комісійна прогресивна система оплати праці* – *комісійна регресивна система оплати праці*. Зауважимо, що серед лексичних антонімів виділяються пари, в яких антонімічні протиставлення збігаються із загальнономовними антонімічними зв'язками: *індивідуальні евристичні методи* – *групові евристичні методи*; *культура низького контексту* – *культура високого контексту*; *широка ефективність управління* – *вузька ефективність управління*; *чинники внутрішнього середовища організації* – *чинники зовнішнього середовища організації*.

Серед них можна виділити векторні антоніми, які позначають взаємне протилежне спрямування дій, ознак, властивостей, явища тощо: *вхідна виробнича потужність* – *вихідна виробнича потужність*; *бюджетування знизу вгору* – *бюджетування згори вниз*; *висхідні комунікації* – *спадні комунікації*; *зовнішній набір* – *внутрішній набір*.

Для термінології менеджменту характерні координатні антоніми, що позначають дві протилежні точки певного часового або просторового відрізка: *горизонтальні комунікації* – *вертикальні комунікації*; *вертикальний поділ праці* – *горизонтальний поділ праці*; *вертикальна інтеграція* – *горизонтальна інтеграція*; *горизонтальна диверсифікація* – *вертикальна диверсифікація*.

У досліджуваній терміносистемі можна визначити також незначну кількість засвідчених терміноодиниць так званої контрарної протилежності, сутність якої полягає в тому, що вона виражена видовими максимально протилежними поняттями, між якими передбачається існування середнього члена (мезоніма) [1, с. 12]: *попередній контроль* – *поточний контроль* – *заклучний контроль*; *довгострокове планування* – *середньострокове планування* – *короткострокове планування*; *безризикова зона* – *зона допустимого ризику* – *зона критичного ризику*; *керівники нижчої ланки* – *керівники середньої ланки* – *керівники вищої ланки*; *короткострокові управлінські рішення* – *середньострокові управлінські рішення* – *довгострокові управлінські рішення*. У досліджуваній терміносистемі існують антоніми, які мають кілька мезонімів. Наприклад: *короткотермінові* – *середньотермінові* – *довготермінові* – *надтермінові* (*прогнози*). У такому випадку вони утворюють антонімічні ряди [5, с. 56].

Для терміносистеми менеджменту характерне явище конверсії. Близькість антонімії та конверсії полягає в тому, що “вони зіставляються, хоч і по-різному, з вираженням ідеї зворотності, а відрізняються типами протилежності” [11, с. 191]: *керівник, орієнтований на людину* – *керівник, орієнтований на роботу*; *механістична організація* – *органістична організація*; *нормативні акти* – *індивідуальні акти*.

Конверсиви позбавлені середнього члена протиставлення, “вони повністю вичерпують обсяг поняття, вступаючи у відношення передбачуваності один до одного, взаємозумовленості та взаємоспрямування” [7, с. 184].

Щодо власне мовних відмінностей конверсивів і антонімів дослідники відзначають характерний для антонімів збіг (частковий) сполучуваності, що не властиво конверсивам [11, с. 191].

Аналізуючи явище антонімії із структурного погляду, у терміносистемі менеджменту розрізняємо два типи термінів-антонімів: різнокореневі, або лексичні, та однокореневі, або словотвірні.

Як засвідчує досліджуваний матеріал, явище лексичної антонімії мало характерне для терміносистеми менеджменту. Лексичні антоніми – це різнокореневі (власномовні і запозичені) терміни, у яких їхня диференційна семантична ознака реалізується протиставленням коренів: *злиття – роз'єднання; попит – пропозиція; колективізм – індивідуалізм; об'єкт управління – суб'єкт управління*.

Більшість лексичних термінів-антонімів – це терміни-словосполучення. “Як правило, номінації родових антонімічних термінів-словосполучень виражають єдність протилежних понять, атрибути – протилежні їхні ознаки, тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів” [1, с. 190]: *рекрутування внутрішнє – рекрутування зовнішнє; зовнішня конкурентна перевага – внутрішня конкурентна перевага; бюджет доходів – бюджет витрат; релевантна інформація – недоречна інформація; активна кадрова політика – пасивна кадрова політика*. Таким чином, антонімічні відношення між компонентами терміна зумовлюють антонімію всього складного терміна.

Для досліджуваної терміносистеми більш притаманна словотвірна антонімія, яку можна поділити на дві групи: вираження протилежних понять за допомогою префіксів і протиставлення перших компонентів складних слів за однакових других.

Протилежні поняття в термінології менеджменту виражаються чергуванням префікса з його відсутністю. Виразниками антонімічних відношень виступають іншомовні префікси: *де-, диз-, дез-, ре-* і питомі *без-, поза-, не-*. Наприклад: *балансовий – позабалансовий рахунок; виробничі – позавиробничі витрати; готівкові – безготівкові розрахунки; лімітне – безлімітне кредитування; звичайна – надзвичайна виробнича ситуація; організація – дезорганізація; централізована – децентралізована організація, імпорт – реімпорт, фінансування – рефінансування*.

Найбільше антонімічних пар творяться приєднанням заперечної частки *не-*. Вивчаючи семантику термінів з префіксом *не-*, що належать до терміносистеми менеджменту, погоджуємося з думкою Д. М. Шмельова, який вважає приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не-* найпродуктивнішим способом передавання протилежного поняття [17, с. 131]. У цих антонімічних парах терміноелемент *не-* виражає значення відсутності тієї або тієї ознаки, внаслідок чого виникає відношення повної протилежності та протиставлення, адже члени опозиції є двома крайніми членами антонімічного ряду.

Частка *не-* може приєднуватися до питомих і до іншомовних твірних основ, наприклад: *платоспроможність – неплатоспроможність; нормовані активи – ненормовані активи; цінова конкуренція – нецінова конкуренція; чесна конкуренція – нечесна конкуренція; страхований ризик – нестрахований ризик; прямий зв'язок – непрямий зв'язок; формальні зв'язки – неформальні зв'язки; владна організація – невладна організація*.

Для терміносистеми менеджменту також характерне виявлення антонімічних відношень через протиставлення власне префіксів та префіксоїдів полярного значення власне українських і запозичених: *закрита матеріальна система – відкрита матеріальна система, “заморожування” – “розморожування”*. Зокрема, для номінації протилежності розміру, вираженої одним із компонентів складного слова, вживаються усічені основи грецького походження макро-, мікро-: *макросередовище – мікросередовище, макроструктура ринку – мікроструктура ринку, макроекономічні моделі – мікроекономічні моделі*. Упорядкування таких термінологічних одиниць як опозитивних пар, на думку вчених, сприяє подальшій систематизації за лексико-тематичним принципом [6, с. 138].

Для аналізованої терміносистеми характерний органічний зв'язок антонімії з синонімією. За спостереженнями дослідників, “ідентичність гносеологічних передумов для найменування подібних і протилежних понять та розташування антонімів і синонімів в одній семантичній площині дає підстави вважати, що природа контрномінантів й омосемантів у цілому тотожна” [15, с. 62]. Терміни менеджменту, які вступають в антонімічні та синонімічні відношення, уже перебувають в аналогічних зв'язках з іншими термінами. Наприклад, термін *лінійні зв'язки* – ‘зв'язки, що йдуть в організаційній ієрархії згори вниз і виступають, як правило, у формі наказу, розпо-

рядження, команди' вступає в антонімічні відношення не з одним терміном, а з кількома: *функціональні зв'язки* = *штабні зв'язки* (мають спрямованість знизу нагору і виступають у формі поради, рекомендації). Найчастіше антонімо-синонімічні зв'язки проявляються у парній, чотиричленній структурі: *мікросередовище* = *середовище прямої дії* – *макросередовище* = *середовище непрямой дії*;

загальні функції менеджменту = *основні функції менеджменту* – *конкретні функції менеджменту* = *часткові функції менеджменту*;

ієрархічна організація = *владна організація* – *мережна організація* = *невладна організація*.

Отже, відбувається формування тематичних груп термінів, що належать до двох семантично протилежних сем. Існування між ними антонімічних і синонімічних відношень призводить до виникнення антонімо-синонімічних блоків [8, с. 73].

Погоджуючись з Т. В. Михайловою, підкреслюємо позитивне значення термінів-антонімів, оскільки вони сприяють поглибленому усвідомленню понять, дають можливість точніше окреслити місце термінів у терміносистемі та їхні взаємозв'язки. Антонімічні відношення у термінології допомагають систематизувати поняття досліджуваної галузі, з'ясувати й розмежовувати значення термінів-синонімів, пояснювати наукові поняття через протиставлювані їм інші поняття [9, с. 297].

Проведений аналіз засвідчує, що явище антонімії є одним із суттєвих ознак системності української термінології менеджменту.

Література

1. Андреев Н. Д. Антонимия и мезонимия / Н. Д. Андреев // Питання словотвору східнослов'янських мов : матер. Міжвуз. респуб. наук. конф. – К., 1969. – С. 12–14.
2. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.
3. Даниленко В. П. О месте научной терминологии в лексической системе языка / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 64–71.
4. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания : учеб. пособ. для гос. ун-тов и пед. ин-тов / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Исаев А. В. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах / А. В. Исаев // Научные доклады высшей школы. Филол. науки. – 1972. – № 1. – С. 49–56.
6. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.
7. Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: історія і сучасність / З. Й. Куньч. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2006. – 216 с.
8. Михайлишин Б. П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології / Б. П. Михайлишин // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. – К., 1992. – Вип. 19. – С. 71–78.
9. Михайлова Т. В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та об'єкт лексикографії / Т. В. Михайлова // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. V. – С. 295–299.
10. Новиков Л. А. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка / Л. А. Новиков // Тезисы докл. науч. конф. "Вопр. описания лексико-семантической системы языка". – 1972. – Ч. 2. – С. 57.
11. Панько Т. І. Українське термінознавство : підруч. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, М. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
12. Процик М. Р. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології / М. Р. Процик // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2006. – № 559. – С. 293–295.
13. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
14. Цимбал Н. Л. Антонімічні відношення в термінології органічної хімії / Н. Л. Цимбал // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 188–192.
15. Чорна О. В. Особливості вияву антонімії в українській податковій термінології / О. В. Чорна // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 58–64.
16. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1964. – 243 с.
17. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 279 с.